

Έκκλησίες στην Ελλάδα μετά την "Αλωση

Churches in Greece 1453 - 1850

II

Γιώργος Βελένης

Τὸ πολύκογχο ἱερὸν Βῆμα τῶν τρισυπόστατων ἐκκλησιῶν τῆς Τουρκοκρατίας

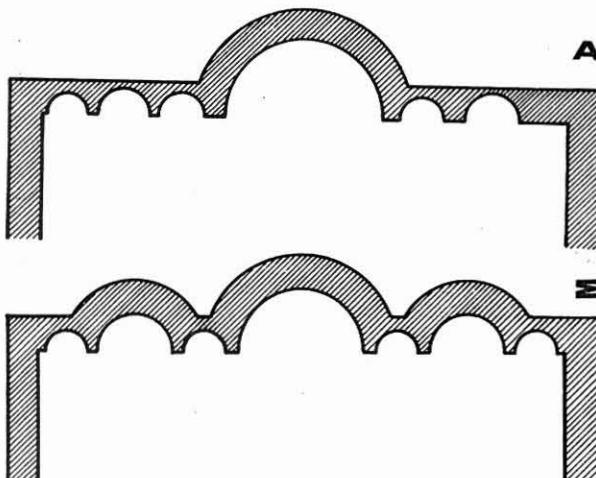
Ἡ ἔρευνα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς* κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας στὸν τόπο μας, μόλις τελευταῖα ἄρχισε νὰ προχωρεῖ σὲ βάθος¹.

Παρόλο δὴ τὸ πλήθος ἐκκλησιῶν ἔχουν δῆ τὴν δημοσιότητα, δὲν μποροῦμε νὰ ἴσχυρισθοῦμε πῶς δημιουργῆθηκαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν συγγραφὴ μιᾶς συνθετικῆς μελέτης, ποὺ θὰ μᾶς δώσει, σὲ πρώτη τουλάχιστον φάση, διλοκληρωμένη εἰκόνα. Γιὰ τὰ περισσότερα μνημεῖα δίνεται μόνον ἡ κάτοψη, ποὺ στὴν καλύτερη περίπτωση συνοδεύεται μὲ τὴν κατὰ μῆκος τομῆ, ἀναμφισβήτητη προσφορά, χωρὶς δῆμως ἱστορική, ἀρχιτεκτονικὴ καὶ εἰκονογραφικὴ ἀνάλυση. Ἡ Ἑλλειψη συστηματικῆς πληροφορήσεως δημιουργεῖ κίνδυνο παρεξηγήσεων καὶ κακοῦ προσανατολισμοῦ στὸ δόλο θέμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὅχι μόνον στὸν τόπο μας ἀλλὰ καὶ στὸν εὐρύτερο βαλκανικὸ χῶρο.

Παρόλες τὶς ἀντικειμενικὲς δυσκολίες, στὴν μελέτη αὐτὴ γίνεται μιὰ πρώτη προσέγγιση στὰ εἰδικὰ προβλήματα τῆς τρίκλιτης ἐκκλησίας ποὺ γιὰ διάφορους λόγους, ὅπως πιστεύεται, ἐπικράτησε στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας². Σὲ πολλὲς μεγάλες ἐκκλησίες αὐτοῦ τοῦ τύπου, ποὺ κτίσθηκαν μέσα στὸν 18ο καὶ 19ο αἰ., ὁ ἀριθμὸς τῶν πλαϊνῶν κογχῶν τοῦ ιεροῦ Βῆματος ξεπερνᾷ τὸ δύο, τὶς γνωστὲς ὡς κόγχη τῆς προθέσεως καὶ κόγχη τοῦ διακονικοῦ. Συνήθως ὑπάρχουν τρεῖς ἀριστερά καὶ δύο δεξιὰ τῆς κεντρικῆς, σὲ ἀσύμμετρη διάταξη, ἢ τρεῖς καὶ τρεῖς συμμετρικὰ διαταγμένες (Εἰκ. 1). Σὲ μερικὲς ἐκκλησίες δύο ἀπὸ τὶς κόγχες διαγράφονται ἔξωτερικά, ὅπως καὶ ἡ κεντρική, ἐνῶ τὶς περισσότερες φορὲς ἐγγράφονται στὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ἡ τριμερὴς διάταξη τοῦ ιεροῦ δηλώνεται μόνο στὴν ἀνωδομή. Σπάνιες εἶναι οἱ περιπτώσεις ἐκκλη-

Εἰκ. 1. Τυπολογία πολύκογχου ιεροῦ Βῆματος. A, ἀσύμμετρος τύπος (ἔγγεγραμμένος). Σ, συμμετρικὸς τύπος.

Εἰκ. 2. Νέα Παναγία Θεσσαλονίκης. Ἐπιγραφή.

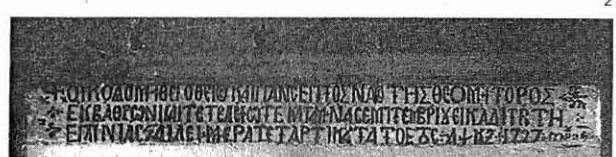
σιῶν μὲ ἐνσωματωμένους ἡμίκιονες στὸν ἀνατολικὸ τοίχο, στὶς δόποις διαφαίνεται κάποια τριμερὴς διάταξη σὲ κάτοψη³.

Ο τύπος τοῦ πολύκογχου ιεροῦ Βῆματος συναντιέται σὲ τρισυπόστατες ἐκκλησίες, τὶς ἀφιερωμένες δηλαδὴ σὲ τρεῖς ἀγίους, καὶ ἔχυπηρετεῖ λειτουργικὲς ἀνάγκες. Σύμφωνα μὲ τὸ ὁρθόδοξο χριστιανικὸ δόγμα οὐκ ἔξεστι τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ δύο ἐπὶ τῆς αὐτῆς τραπέζης ἐπιτελεῖν Λειτουργίας⁴. Στὶς τρισυπόστατες ἐκκλησίες, ξεπερνιέται αὐτὴ ἡ δυσκολία, γιατὶ τὸ κάθε κλίτος τιμᾶται σὲ διαφορετικὸ ὅγιο καὶ ἔχει ξεχωριστὴ τράπεζα. Τρεῖς κόγχες, τρεῖς προθέσεις καὶ τρεῖς τράπεζες, χαρακτηρίζουν τὶς τρισυπόστατες ἐκκλησίες. "Ἄλλες λειτουργικὲς κόγχες ἀνοίγονται συνήθως στὴν βόρεια ἢ νότια πλευρὰ τοῦ ιεροῦ, ὅπως θαλασσίδιον, κοινῶς χωνευτήρι, σκευοφυλάκιο, κόγχη ὅπου φυλάσσονται ιερὰ βιβλία ἢ ἄμφια⁵.

Μετασκευὲς καὶ ἐπεμβάσεις ποὺ ἔγιναν στὸ παρελθὸν σὲ πολλὲς ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους, δυσκολεύοντας τὴν ἀναγνώριση τῶν μικρῶν κογχῶν τοῦ ιεροῦ Βῆματος. Τὶς περισσότερες φορὲς λειτουργοῦνται ἀνορθόδοξα ἢ παραβλέπονται ἐντελῶς. Οι μελετητές, ἀπὸ Ἑλλειψη πληροφοριακῶν στοιχείων, ἀναφέρονται σ' αὐτὲς γενικὰ καὶ ἀδριστα, δίνουν μιὰ ἀπλὴ περιγραφὴ καὶ στὴν χειρότερη περίπτωση, τὶς ἀποσιωποῦν.

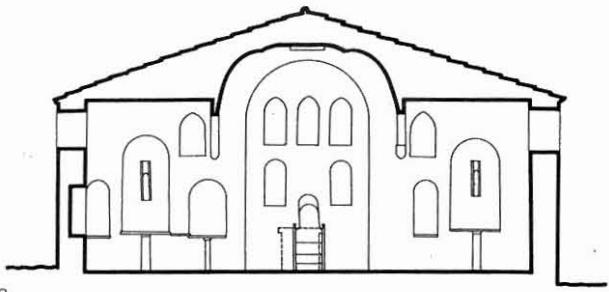
Ἀπὸ τὶς πολλὲς τρισυπόστατες ἐκκλησίες ποὺ θὰ ἀναφερθοῦν, ἡ Νέα Παναγία Θεσσαλονίκης, ἐπιλέχθηκε ὡς τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιατὶ διασώζει ἔνα σπάνιο σὲ αύθεντικότητα καὶ παλαιότητα πολύκογχο ιερὸ Βῆμα⁶. Σώζονται οἱ τοιχογραφίες ποὺ βοηθοῦν ιδιαίτερα στὴν ἐρμηνεία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καθὼς καὶ τὸ εἰκονοστάσι. Μιὰ μικρὴ ἐσοχὴ μόνο, ὁρθογωνικῆς κατόψεως, στὴν βόρεια πλευρὰ τοῦ ιεροῦ, μετασκευάσθηκε σὲ παραπόρτι γιὰ νὰ ἐπικοινωνοῦν οἱ ιερεῖς μὲ τὴν κλειστὴ βορεινὴ αὐλή, ὅπου βρίσκονται χῶροι κάθε βοηθητικῆς χρήσεως. Πλάι σ' αὐτή, μιὰ ἐσοχὴ ὁρθογωνικῆς κατόψεως λειτουργεῖ ὡς νιπτήρας μὲ σύγχρονο ὑδραυλικὸ σύστημα.

Ἡ ἐκκλησία σύμφωνα μὲ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ καθιερώθηκε τὸ 1727 (Εἰκ. 2) καὶ τιμᾶ τὴν Κομήση τῆς Θεοτόκου, ἡ εἰκόνα τῆς ὧδης βρίσκεται στὴν κανονική τῆς θέση, ἀριστερὰ τῆς Παναγίας. Τὸ εἰκονοστάσι ἀναπτύσσεται ἐνιαῖο σ' δύο τὸ πλάτος τῆς ἐκκλησίας καὶ συμπληρώνεται μὲ δύο κάθετα διάχωρα στὶς ἄκρες του, ἔνα ἀριστερά, ἔνα δεξιά. Στὸ βόρειο ύπαρχει ἡ εἰκόνα τοῦ Προφήτη Ἡλία, ἡ μνήμη τοῦ δοπού τιμᾶται στὸ ἀντίστοιχο κλίτος⁷, ἐνῶ τὸ νότιο ἔταν ἀφιερωμένο στὸν "Αγ. Εὐθύμιο"⁸. Τὸ δὴ τὴν ἐκκλησία

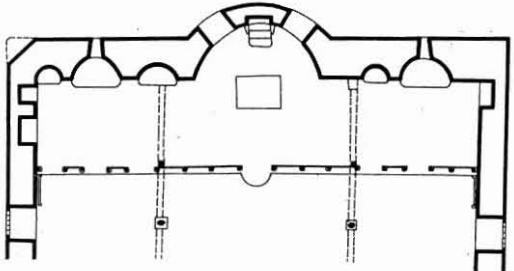

2

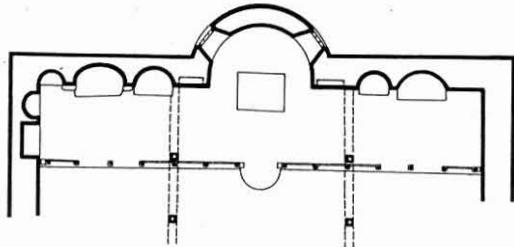
13

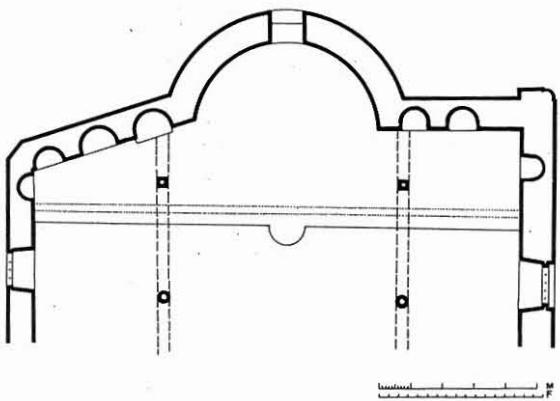
3

4

5

6

Eik. 3. Νέα Παναγία Θεσσαλονίκης. Τομή στὸ ιερὸ Βῆμα.

Eik. 4. Νέα Παναγία Θεσσαλονίκης. Τμηματικὴ κάτωφη ιεροῦ Βήματος. Γραφικὴ ἀποκατάσταση ἀρχικῆς φάσης.

Eik. 5. Λαγωδιανὴ Θεσσαλονίκης. Τμηματικὴ κάτωφη ιεροῦ Βήματος. Γραφικὴ ἀποκατάσταση ἀρχικῆς φάσης.

Eik. 6.. Ἀγιος Ἀθανάσιος Θεσσαλονίκης. Τμηματικὴ κάτωφη ιεροῦ Βήματος. Γραφικὴ ἀποκατάσταση ἀρχικῆς φάσης.

εἶναι τρισυπόστατη δὲν χωρᾶ ἀμφιβολία. Στὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἐγγράφονται δύο πλάγιες κόγχες, ἀρκετὰ εὐρύχωρες καὶ ψηλές, δπως ταιριάζει σὲ μιὰ κεντρικὴ ἀψίδα (Εἰκ. 3). Στὰ τεταρτοσφαῖρια εἰκονίζεται ἡ Πλατυτέρα καὶ στὶς κάτω ζῶνες ιεράρχες. Ἀκόμη ἀνοίγεται στενὸ παράθυρο στὸν ἀξονά τους καὶ τὸ πιὸ σημαντικό, στὴν κάθε μίᾳ ὑπάρχει ἐνσωματωμένη τράπεζα, ποὺ προεξέχει τόσο ὅσο νὰ στηρίζεται σὲ κιονίσκο, τὸ γνωστό «κάλαμο» τῶν τραπεζῶν. Ἡ μικρὴ κόγχη, ἀριστερὰ τῆς μεγάλης κεντρικῆς, διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες μικρότερες ὡς πρὸς τὸν κιονίσκο ποὺ ὑποστηρίζει τὴν ἐνσωματωμένη τράπεζα προθέσεως, γιατὶ γιὰ πρόθεση πρόκειται, ἀφοῦ στὸ βάθος παριστάνεται ἡ Ἀκρα Ταπείνωση. Ἡ παράσταση δύμας αὐτῆ εἶναι μεταγενέστερη. Σὲ κάποια φάση, δλόκληρο τὸ βάθος ξανατοιχογραφήθηκε καὶ δὲν ξέρουμε ἐὰν κάτω ἀπὸ τὸ τελευταῖο στρῶμα ὑπάρχει τὸ ἀρχικό. Πάντως ἡ περίπτωση νὰ ὑπῆρχε τὸ ἴδιο θέμα στὴν πρώτη τοιχογράφηση, φαίνεται ἀπίθανη γιὰ δύο λόγους: Πρῶτα, γιατὶ δὲν συνέτρεχε λόγος ἐπανατοιχογραφήσεως καὶ δεύτερο, γιατὶ τὸ θέμα τῆς Ἀκρας Ταπεινώσεως ὑπάρχει στὴν πρόθεση τοῦ νότιου παρεκκλησιοῦ ἀπὸ τὴν πρώτη τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχει καμμιὰ ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὸν λειτουργικὸ χαρακτήρα αὐτῆς εἰδικὰ τῆς κόγχης. Στὴν πρόθεση τοῦ βόρειου παρεκκλησιοῦ παριστάνεται ὁ ἀρχιδιάκονος Στέφανος⁹. Τὸ εἰκονοστάσι, παρόλη τὴν ἐνότητα τῆς κατασκευῆς, μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ἀπὸ μορφολογικὴ ἀποψη τρισυπόστατο. Ἀνοίγονται ἔξι συνολικὰ εἴσοδοι, ἀνὰ μίᾳ στὸν ἀξονὰ κάθε τράπεζας καὶ ἀνὰ μίᾳ σὲ ἀντιστοιχίᾳ μὲ κάθε πρόθεση (Εἰκ. 4). Ἱεραρχεῖται ἀνάλογα μὲ τὰ ὑψη τῶν κλιτῶν καὶ τὸ κάθε τρῆμα κορυφώνεται σὲ σταυρὸ μὲ δράκοντες¹⁰.

Παρόμοια διάταξη ιεροῦ Βήματος παρατηρεῖται στὴν Λασδηγήτρια τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ δόπια τυπολογικὰ βρίσκεται ποὺλ κοντὰ στὴν ἀρχικὴ φάση τῆς Νέας Παναγίας. Ὁ τρισυπόστατος χαρακτήρας τῆς δηλώνεται στὴν κεντρικὴ εἴσοδο, ὅπου σὲ τρεῖς ἀβαθεῖς κόγχες παριστάνεται ἡ Ζωοδόχος Πηγή, ὁ ἄγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος καὶ ὁ δσιος Διονύσιος ὁ ἐν Ολύμπῳ. Οἱ κόγχες τοῦ ιεροῦ Βήματος ἀναγνωρίζονται εὔκολα ἔχοντας ὑπόψη τὸ πολύκογχο ιερὸ Βῆμα τῆς Νέας Παναγίας. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὶς ἄλλες μεταγενέστερες ἐκκλησίες τῆς Θεσσαλονίκης, τὴν Γοργοεπήκοο (1518)¹¹, τὸν Ἀγ. Ἀθανάσιο (1818)¹² καὶ τὴν Ὑπαπαντή (1847)¹³.

Τὸ θέμα ἀς μὴ θεωρηθῇ τυπικό. Ὁ Ὁρλάνδος δημοσίευσε τὰ σχέδια μιᾶς τρισυπόστατης ἐκκλησίας ἀπὸ τὶς Νεγάδες, τὴν γνωστὴ ὡς Ἀγ. Γεώργιο¹⁴. Παρόλο δτι στὴν δημοσιευμένη κάτοψη σχεδιάζεται πλήρες τὸ πολύκογχο ιερὸ Βῆμα, στὴν κατὰ πλάτος τομὴ δηλώνονται μόνον οἱ δύο ἔξχουσες πλευρικὲς κόγχες μὲ τὴν ἔννοια τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ, ἐνώ στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ κύριες κόγχες ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ πλευρικὰ παρεκκλήσια. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο διαγράφονται οἱ κύριες κόγχες στὰ παρεκκλήσια τῶν κλιτῶν τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς Ζαγορᾶς¹⁵. Ἀνατολικότερα, στὸ νησὶ τῆς Λέσβου μὲ τὴν σπουδαία θρησκευτικὴ Ιστορία, δ τοπικὸς ιεράρχης Ἰάκωβος Κλεομβρότου στὸ ἔργο του *Mytilena Sacra* ἀναφέρεται στὴν ἐκκλησία τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὴ Βρυσά ὡς ἔξης: «Ο ναὸς εἶναι τρισυπόστατος, ἔχει τρεῖς ἀγίας Τραπέζας. Τὸ κεντρικὸ κλῖτος τιμᾶται ἐπ' ὄνόματι τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, τὸ ἀριστερὸ τοῦ Ἀγ. Νικολάου καὶ τὸ δεξιὸ ἐπ' ὄνόματι τοῦ Ἀγ. Χαραλάμπους»¹⁶.

Φυσικά, στίς τρισυπόστατες έκκλησίες, δὲν εἶναι ἀπαραίτητο καὶ οἱ τρεῖς τράπεζες νὰ εἶναι περίοπτες. Ἡ κλίμακα τῶν ἔκκλησιῶν καὶ ἡ στενότητα τοῦ χώρου δὲν τὸ ἐπιτρέπει πάντα. Μποροῦμε ἐπομένως, γιὰ δοσες ἔκκλησίες δὲν ύπάρχουν ἄλλες μαρτυρίες, νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸν τρισυπόστατο χαρακτήρα τους μόνο ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ διάπλαση τοῦ Ἱεροῦ Βῆματος. Στὴν Μυτιλήνη π.χ. ἡ ἔκκλησία τοῦ Ἀγίου Συμεὼν¹⁷ καὶ ἡ μητροπολιτικὴ τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου¹⁸ παρουσιάζουν δλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πολύκογχου Ἱεροῦ. Θὰ πρέπει, λοιπόν, καὶ οἱ δύο νὰ θεωρηθοῦν ὡς τρισυπόστατες, παρόλο ποὺ δημητροπολίτης Μυτιλήνης δὲν τὶς χαρακτηρίζει στὴν σχετικὴ δημοσίευση¹⁹. Ὡς τρισυπόστατες ἐπίσης, θὰ δοῦμε καὶ τὶς τρεῖς ἑνοριακὲς ἔκκλησίες τῆς Θάσου ποὺ δημοσιεύθηκαν πρόσφατα: τὸν Ἀγ. Ἀθανάσιο Κάστρου (1804), τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Μεγάλου Πρίνου (1803 - 1804) καὶ τὸν Ἀγ. Γεώργιο Μικροῦ Πρίνου (1810)²⁰.

Ἡ ἔκκλησία τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς (1805) στὸ Ἀγιο Πνεῦμα Σερρῶν ἔχει τὸν ἴδιο τύπο²¹. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ παρεκκλήσι τῆς Ἀγίας Κυριακῆς, ποὺ βρίσκεται στὸ ὕψος τοῦ γυναικωνίτη, δὲν ἀναφέρονται ἄλλοι τιμώμενοι ἄγιοι στὰ πλαϊνὰ κλίτη. Ἡ διαμόρφωση ὅμως τοῦ πολύκογχου Ἱεροῦ Βῆματος, βοηθᾶ στὸ νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ ἡ ἔκκλησία αὐτὴ ὡς τρισυπόστατη.

Τὸ πολύκογχο Ἱερὸ Βῆμα φαίνεται πῶς εἶχε μεγάλη διάδοση στὸ ἀ' μισὸ τοῦ 19ου αἰ. Στὴν συνθετικὴ μελέτη τῆς Μ. Κοενα, γιὰ τὴν ἔκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Βουλγαρίας, ἀνάμεσα στὶς πολλές κατόψεις ἔκκλησιῶν τῆς Τουρκοκρατίας ξεχωρίζουν ὡς τρισυπόστατες, ἐκεῖνες στὶς δοπεῖς ἀκόλουθεῖται ἡ ἴδια διάταξη κογχῶν στὸ Ἱερὸ Βῆμα²². Λόγος γιὰ παρεκκλήσια στὸ Ἱερὸ Βῆμα γίνεται μόνον στὴν ἔκκλησία τῆς Κορινθίας²³. "Ολες ἀναφέρονται ὡς ἑνοριακὲς καὶ κτίσθηκαν στὸ πρώτο μισὸ τοῦ 19ου αἰ., ἐκτὸς ἀπὸ τὴν μητροπολιτικὴ τοῦ Samokov, ἡ δοσία ἀρχισε τὸ 1790 ἀλλὰ τελείωσε τὸ 1805"²⁴.

Στὸν τουρκοκρατούμενο Ἑλλαδικὸ χῶρο παρατηρεῖται ἀκόμη μεγαλύτερη παραγωγὴ τρισυπόστατων ἑνοριακῶν ἔκκλησιῶν στὰ ἴδια χρονικὰ πλαίσια. Ποιὸς λοιπόν, ἥταν ὁ λόγος ποὺ ἡ τρισυπόστατη ἔκκλησία προτιμήθηκε στὶς μεγάλες ἑνορίες καὶ σὲ μητροπόλεις στὸ πρώτο μισὸ τοῦ 19ου αἰ.; Ποὺ ὀφείλεται ἡ σπανιότητά της στὸν 18ο αἰ.; Ἀπὸ δοσες τρισυπόστατες ἔκκλησίες ξέρουμε ἡ μόνη χρονολογημένη στὸ πρώτο μισὸ τοῦ 18ου αἰ. εἶναι τῆς Νέας Παναγίας στὴ Θεσσαλονίκη, ἡ δοσία ἔγκαινιάσθηκε τὸ 1727²⁵ (Εἰκ. 2). Μέσα στὸν 18ο αἰ. πρέπει νὰ κτίσθηκε καὶ ἡ ἔκκλησία τῆς Λαγωδιανῆς στὴν ἴδια πόλη²⁶. Τρισυπόστατη ἥταν καὶ ἡ μεταβυζαντινὴ μητρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης²⁷.

Οι γεωγράφοι Δανιήλ Φιλιππίδης καὶ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς δίνουν μιὰ περιληπτικὴ εἰκόνα τῆς καταστάσεως ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν μακεδονικὴ πρωτεύουσα στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ. Γράφουν λοιπὸν γιὰ τὴν Θεσσαλονίκη: «Τιμᾶται μὲ Θρόνο μητροπολίτη, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀπὸ κάτω του πολλοὺς ἐπισκόπους, καὶ κατοικεῖ μέσα εἰς τὸ κάστρο.... καὶ ἐνεργεῖ τὰ τῆς Θρησκείας κομμάτι ἐλευθερώτερα ἀπὸ τὰ ἄλλα μέρη. Οι χριστιανοὶ ἔχουν ἔκκλησίες, οἱ Ἐβραῖοι συναγώγια ... Εἶναι καὶ κόνσουλοι διάφοροι ...»²⁸.

Ἡ Θεσσαλονίκη εἶχε κατὰ παράδοση μεγαλύτερες θρησκευτικὲς ἐλευθερίες ἀπὸ τὶς ἄλλες τουρκοκρατούμενες περιοχές, ἀλλὰ ὅχι τόσες δοσες νὰ καλύπτονται οι πολλαπλές ἀνάγκες τῶν κατοίκων. Οι βυζαντινὲς ἔκκλησίες ποὺ μετατράπηκαν σὲ τζαμιά δὲν ἥταν λίγες

καὶ οἱ ἄγιοι ποὺ λατρεύονταν σ' αὐτὲς πολλοί. Στὸ μεταξὺ ἀνακηρύχθηκαν νεώτεροι ἄγιοι καὶ νεομάρτυρες. Τὸ πρόβλημα ἔγινε ποὺ σύνθετο. Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἀνέγερση νέων ἔκκλησιῶν, παρὰ μόνο τὴν ἐπισκευὴ παλιῶν καὶ στὶς ποὺ εύνοϊκὲς περιπτώσεις τὴν «έκ βάθρων ἀνέγερση», πάνω στὸ ἴδιο σχέδιο²⁹. Οἱ υπερβάσεις, φυσικά, δὲν ἔλλειπαν γιατὶ τὸ ἐπέτρεπαν οἱ εὐάλωτοι κρατικοὶ μηχανισμοί. Ὁ Ἀγ. Δημήτριος καὶ ἡ Ἀχειροποίητος νωρὶς ἔγιναν τζαμιά. Στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας στὸν μητροπολιτικὸ ναὸ τιμοῦσαν τὸν Ἀγιο Δημήτριο, τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ καὶ τὴν Παναγία, ποὺ ἀργότερα ἀντικαταστάθηκε μὲ τὴν λατρεία τῆς Ἀγίας Θεοδώρας³⁰. Στὴν Νέα Παναγία, τὸν προφήτη Ἡλίᾳ, ἀφοῦ δὲ δημώνυμος βυζαντινὸς ναὸς εἶχε γίνει τζαμι καὶ τὸν Ἀγ. Εύθυμιο, τὸ παρεκκλήσι τοῦ διόποιου ἔπαψε νὰ λειτουργεῖ μαζὶ μὲ τὴν μεγάλη βασιλική. Σὲ πλευρικὰ κλίτη τρισυπόστατων ἔκκλησιῶν στεγάσθηκαν νεώτεροι ἄγιοι, δπως διονύσιος δὲν Ὀλύμπῳ στὸ νότιο κλίτος τῆς Λαγωδιανῆς. Τέτοιοι εἶδους ἀνάγκες ζεπεράσθηκαν, μὲ κάποιο συμβιβασμὸ δισφαλῶς, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ὁρθόδοξης ἔκκλησίας, ἀφοῦ στὰ 1681 δὲ μεγάλος πρωτοπαπᾶς Κερκύρας Χριστόδουλος, διακήρυττε, πῶς «τὰ καλούμενα παρεκκλήσια ἐπρεπε νὰ χωρίζουν ἀπὸ τοῦ πρώτου Ναοῦ μὲ κάποιον μεσότοιχο καὶ νὰ ἔχουν εῖσοδο μερικὴ καὶ διάφορον ἀπὸ τὴν τῆς ἔκκλησίας διὰ νὰ φυλαχθῇ ἡ ἀρχαία παράδοσις»³¹.

Στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ. μὲ τὴν συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ Καΐναρτζῆ (1774) βελτιώνεται ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν χριστιανῶν καὶ ἡ ἔκκλησιαστικὴ δραστικότητα ἀναπτύσσεται διοένα³². Μέσα στὰ πλαίσια τῆς γενικότερης μεταρρυθμιστικῆς πολιτικῆς τοῦ Σελήμ τοῦ Γ', κτίζονται πολλὲς καινούργιες ἔκκλησιες κυρίως στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα. Κάποια ἀναστολὴ μετά τὸ 1820 ζεπερνίεται μὲ τὴν συνθήκη τῆς Αδριανούπολεως στὰ 1829. Σταθμὸ στὴν Ιστορία τῆς ἔκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀποτελεῖ τὸ διάταγμα Χάπτι Χουμαγιούν, τὸ δοποῖο ἐκδόθηκε στὶς 8 Φεβρουαρίου 1856³³. Μὲ αὐτὸ κατοχυρώθηκαν προπούμενες ἔγγυήσεις τοῦ Σουλτάνου ποὺ εἶχαν δοθῆ στοὺς Χριστιανοὺς μὲ τὸ Χάπτι Σερίφ στὰ 1839³⁴. Τὸ ἄρθρο 4 ἔδινε τὴν δυνατότητα στοὺς Χριστιανοὺς νὰ κτίζουν ἔκκλησιες καὶ ἔκει ἀκόμη ποὺ δὲν ὑπῆρχαν πρὶν³⁵, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὴν παλιὰ νομοθεσία ἡ περίπτωση αὐτὴ ἀποκλείόταν. Ἐτοι δὲν φαίνεται περίεργος δ τόσο μεγάλος ἀριθμός τρισυπόστατων ἔκκλησιῶν, ἀφοῦ ἔξυπηρέτησε θρησκευτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀνάγκες στὴν περίοδο, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ. μέχρι τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. Ἄλιστα πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. ἄρχισαν νὰ κτίζονται τρισυπόστατες ἔκκλησίες στὶς δοπεῖς προσαρτοῦσαν, μὲ κάποια υπερβολή, παρεκκλήσια στὶς ἄκρες τῶν στοῶν ἡ ἀκόμη καὶ στὸν γυναικωνίτη, δπως π.χ. ἡ ἔκκλησία τῶν Ταξιαρχῶν στὸ Ακρινὸ τῆς Δράμας στὰ 1848/49 (Εἰκ. 7)³⁶.

Τὸ πολύκογχο Ἱερὸ Βῆμα παρόλη τὴν ἀπλότητα τῆς κατασκευῆς του δὲν πέρασε ἀπαίδευτα στὴν ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεση τῶν τρισυπόστατων ἔκκλησιῶν. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Ἱεροῦ ἐπρεπε νὰ ἐνταχθοῦν ἡ μεγάλη κεντρικὴ ἀψίδα μὲ τὴν μικρὴ κόγχη προθέσεως ἀριστερά καὶ ἐπὶ πλέον δύο ἀκόμη γιὰ τὸ βόρειο παρεκκλήσι καὶ διυδ γιὰ τὸ νότιο. Ὁ ἀνισος ἀριθμὸς κογχῶν στὴν κάθε πλευρὰ τοῦ Ἱεροῦ (3 ἀριστερά, 2 δεξιά), δημιουργοῦσε συνθετικὰ προβλήματα. «Οσο οι κεντρικὲς κόγχες τῶν παρεκκλησίων δέσποζαν μὲ τὸ μέγεθός τους, δπως στὴν Νέα Παναγία (Εἰκ. 4) καὶ τὴν

7

Eik. 7. Ταξιάρχης Άκρινοῦ Δράμας. Ἀποψη ἱεροῦ Βήματος.

Λαγωδιανή Θεσσαλονίκης (Εἰκ. 5), τὸ πρόβλημα δὲν ἦταν δξύ. Ἐπειδὴ δμως ἡθελαν τὶς πλευρικὲς κόγχες ἐγγεγραμμένες στὸ πάχος τοῦ τοίχου, στὴν μὲν Νέα Παναγίᾳ ὁ ἀνατολικὸς τοίχος κατασκευάσθηκε πολὺ παχύτερος σὲ σύγκριση μὲ τοὺς ἄλλους, ἐνῶ στὴν Λαγωδιανὴν περιορίσθηκε τὸ βέλος τῶν μεγάλων κογχῶν. Ἀργότερα στὸ τέλος τοῦ 18ου αι. καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αι. οἱ παράπλευρες κόγχες ἔξομοιώνονται σχεδὸν στὶς διαστάσεις: Ἡ πρόθεση τοῦ κεντρικοῦ κλίτους σὲ μερικὲς ἐκκλησίες γίνεται μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν κύρια κόγχη τοῦ βόρειου κλίτους (Εἰκ. 6). Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις τὰ προβλήματα συμμετρίας γίνονται δξύτερα γιατὶ στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ ἱεροῦ χρειάζεται μεγαλύτερο ἀνάπτυγμα. Ἔτσι στὸν Ἀγ. Ἀθανάσιο Θεσσαλονίκης (1815), τὸ βόρειο κλίτος γίνεται φαρδύτερο κατὰ μισὸ μέτρο ἀπὸ τὸ νότιο καὶ ἐπὶ πλέον, ὁ ἀντίστοιχος ἀνατολικὸς τοίχος κάμπτεται κατὰ τὴν ὑποτείνουσα γιὰ νὰ ἀναπτυχθοῦν πιὸ ἄνετα οἱ τρεῖς μικρὲς κόγχες³⁷.

Διαφορετικὴ λύση δόθηκε στὸν "Ἄγ. Ἀθανάσιο τοῦ Κάστρου στὴν Θάσο ἐνδεκα χρόνια πρίν. Ἡ κεντρικὴ ἀψίδα τῆς ἐκκλησίας τοποθετήθηκε ἐκκεντρὰ καὶ ἀφέθηκε μεγαλύτερο μῆκος στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ ἱεροῦ, δημιουργούμενος μὲ ἄνεση οἱ τρεῖς μικρὲς κόγχες³⁸. Γιὰ νὰ ἔξασφαλισθῇ ἡ ἀναφορὰ σὲ ἕναν συμβατικὸ ἄξονα εἶχε προβλεφθῆ τὸ ἐκκεντρὸ στήριγμα τοῦ γυναικῶνιτη, ἡ Ὁραία Πύλη καὶ τὸ κέντρο τῆς μεγάλης κόγχης νὰ βρίσκονται στὴν ἴδια εύθεια.

Στὶς μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίες τῶν τριῶν τελευταίων αἰώνων παρατηρεῖται γενικὰ κάποια φόρτωση κογχῶν στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ἡ δόπισα γίνεται ἀκόμα πιὸ ἔντονη στὶς τρισυπόστατες ἐκκλησίες. Στὸν 17ο αι. ἡ κόγχη τοῦ σκευοφυλακίου εἶχε ἥδη μεταφερθῆ ἀπὸ τὸ νότιο στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ ἱεροῦ κοντὰ στὴν Πρόθεση. Ὁ Νικόλαος Βούλγαρης (1681) ἀναφέρεται στὸ θέμα μὲ σαφήνεια: «Τούτο (τὸ δόπιο ὀνομάσθη καὶ Διακονικὸν καὶ Σκευοφυλάκειον) ἥτον ὡσὰν ἄλλη μία πρόθεσις εἰς τὸ ἀριστερὸν (νότιον) μέρος τοῦ βήματος.... Τὴν σήμερον τὸ Σκευοφυ-

λάκειον είναι σιμά εις τὴν Πρόθεσιν, καὶ εἰς τὸν τόπον ὅπου παλαιότερον ἦτο τὸ Διακονικόν, εἰς πολλοὺς Ἀγίους Ναοὺς είναι τὸ καλούμενον προσκύνημα τῆς Ἐκκλησίας, πάντοτε μὲ κάποιον μεσότοιχον»³⁹.

Ο Πατριάρχης Καλλίνικος δ Δ', ὅπως καὶ ὁ Χρύσανθος Νοταράς παληότερα, ἐπεδίωξε τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ διακονικοῦ σύμφωνα μὲ τὰ βυζαντινὰ πρότυπα τονίζοντας μάλιστα καὶ ἔξωτερικὰ τὴν τριμερὴ διάταξη τοῦ Ιεροῦ Βήματος⁴⁰. Τὴν νέαν αὐτὴ διάταξη ἀκολουθεῖ ἡ μεγάλη βασιλικὴ τῆς Ἀγίου στὴν Λέσβο (1815)⁴¹, ἡ ὅποια δὲν είναι τρισυπόστατη. Ἡ λειτουργία ὅμως τῆς κατόψεως, τὴν ὅποια θέλησαν νὰ ἐπαναφέρουν οἱ δύο πατριάρχες, στάθηκε ἀφορμὴ νὰ δημιουργηθῇ ἔνα νέο πρότυπο γιὰ δρισμένες τρισυπόστατες ἐκκλησίες. Οι μεγάλες κόγχες τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ διακονικοῦ, οἱ ὅποιες διαγράφονται καὶ ἔξωτερικὰ στὸν Ἀγιο Γεώργιο Μακρυνίτησ⁴², ἔδωσαν τὴν λύση στὸ πρόβλημα τῆς συμμετρικότητας, ὅπως π.χ. στὴν Ἀγία Παρασκευὴ Ζαγορᾶς⁴³. Σὲ δρισμένες ὅμως ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες αὐτὲς γιὰ νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ ἀπόλυτη συμμετρία χρειάσθηκε νὰ προστεθῇ ἄλλη μία κόγχη στὴν νοιτότερη ἄκρη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, χωρὶς οὐσιαστικὸ περιεχόμενο, ὅπως π.χ. στὸν Ἀγιο Γεώργιο Νεγάδων⁴⁴. Ἔτσι στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ. καὶ κυρίως στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 19ου, ἐμφανίζονται παράλληλα δύο τύποι τρισυπόστατων ἐκκλησιῶν μὲ ἀσύμμετρη ἡ συμμετρικὴ διάταξη τοῦ Ιεροῦ Βήματος (Εἰκ. 1). Ο πρῶτος τύπος ἐκφράζει τὴν λαϊκὴ χριστιανικὴ παράδοση τοῦ τόπου ἐνῶ ὁ συμμετρικὸς τύπος συνδέεται μὲ τὸν τύπο τῆς βασιλικῆς ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὶς ἀρχές τῆς ὁρθοδοξίας, ἔνθερμοι ὑποστηρικτὲς τῆς ὅποιας ὑπῆρξαν οἱ δύο πατριάρχες, ἄλλα—γιατὶ ὅχι— καὶ ἄλλοι. Ὑπάρχουν βέβαια σαφεῖς μαρτυρίες καὶ γιὰ τὸ ἀντίθετο. «Οτι δηλαδὴ δρισμένοι μητροπολίτες δὲν ἔμειναν ἀμέτοχοι στὴν ἀνέγερση τρισυπόστατων ἐκκλησιῶν, ἀφοῦ οἱ Ἰδιοὶ ἔπρεπε νὰ πρωθοῦν τὶς σχετικὲς ἀδειες καὶ, τὸ κυριότερο, νὰ τὶς ἐγκαινιάζουν. Ἄς μὴ ἔχενται ἐπίσης τὸ οικονομικὸ δῆμος τῆς ἐνορίας, τῆς μητροπόλεως καὶ τοῦ πατριαρχείου ἀκόμη, ἀπὸ τὰ τρία πανηγύρια ποὺ μποροῦσαν νὰ γίνονται κάθε χρόνο στὴν ἴδια ἐκκλησία.

Στὴν Κωνσταντινούπολη, σύμφωνα μὲ τὸν Μ. Γεδεών⁴⁵, «... Ἀπὸ Γρηγορίου .... τοῦ Ε', ἀπὸ τοῦ ἔτους 1798 ἔχει τὴν ἀρχὴν ἡ καθιέρωσις τῶν χορῶν τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ εἰς παρεκκλήσιον τῆς ἀγίας Εὐφημίας ἡ τῆς Παμμακαρίστου, ὡς ἀκολούθως ὡνομάσθη τὸ δεξιὸν κλῖτος, διὰ τὴν ἐν αὐτῷ ἀνακειμένην Ιερὰν εἰκόνα τῆς Θεομήτορος, καὶ εἰς παρεκκλήσιον τῶν τριῶν Ιεραρχῶν, ὡς ὡνόμασε τὸ ἀριστερὸν κλῖτος. Ἀπὸ τοῦ 1798 ἔχει τὴν ἀρχὴν καὶ ἡ τῆς Ιερᾶς προθέσεως διαρεσίσ». Τὸ γεγονός αὐτὸν ἔδωσε ἀφορμὴ στὸν Σέργιο Μακραῖο νὰ κατηγορήσει τὸν Γρηγόριο τὸν Ε', ὅτι «ἐν τῷ εἰρημένῳ ναῷ ἔκαινοτόμησε, τρεῖς ἐν τῷ βήματι ἀναστηλώσας τὰς Ιερᾶς τράπεζας...., διελῶν τὴν Ιερὰν πρόθεσιν, παραζηλώσας ὡς ἔσικεν, ἐν τούτοις τῶν Λατίνων τὰ ἀλτάρια, ἀπ' ἐναντίας τοῦ ὄρθου καὶ εὔσχημον τῆς Ἐκκλησίας»⁴⁶.

Τοὺς στόχους ὅμως καὶ τὶς βαθύτερες σκέψεις τοῦ μεγάλου ἔθνομάρτυρα Γρηγορίου τοῦ Ε', μέσα ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο αὐτὸν πρόβλημα, τσως μποροῦμε νὰ ὑποψιασθοῦμε, ἀν δὲν θέλουμε νὰ μείνουμε μόνο στὶς θεολογικὲς ἔρμηνεις. Ἡ ἔξαπλωση τῶν τρισυπόστατῶν ἐκκλησιῶν στὰ ὅψιμα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας σχετίζεται μὲ τὸ μεγάλο Ιστορικὸ θέμα τῆς ἔθνικῆς ἀφυπνίσεως. Σὲ δρισμένες ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες στὰ πλά-

για παρεκκλήσια τιμοῦσαν νεομάρτυρες, ἡ συμβολὴ τῶν ὅποιων στὴν διαμόρφωση ἐπαναστατικῶν καὶ συνδικαλιστικῶν ζυμώσεων εἶναι γνωστή. Στὸ βόρειο κλίτος τῆς Ὑπαπαντῆς στὴν Θεσσαλονίκη (1847), τιμοῦσαν τὸν νεομάρτυρα Μιχαὴλ τὸν φούρναρη, προστάτη τῶν ψωμάδων⁴⁷. Θὰ ὑπάρχουν ἀσφαλῶς καὶ ἄλλες περιπτώσεις ἐκκλησιῶν ποὺ τὰ πλαινὰ τους κλίτη εἶχαν ἀφιερωθῆ σὲ νεομάρτυρες. Δὲν μᾶς εἶναι ἀκόμη γνωστὲς οἱ δευτερεύουσες λατρεῖες ὅλων τῶν τρισυπόστατων ἐκκλησιῶν ἀλλὰ πρέπει κάποτε νὰ τὶς ἀναζητήσουμε. Στὰ 1815, μέσα δηλαδὴ στὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, κτίσθηκε ἡ ἐκκλησία τοῦ Ξηροιτούμου καὶ ἀφιερώθηκε στὸν νεομάρτυρα Θεόδωρο τὸν Μυτιληναῖο⁴⁸. Ο Ἰδιος ὁ Γρηγόριος βέβαια δὲν θὰ ἤταν φρόνιμο νὰ ἐγκρίνει ἀνοικτὰ τὴν ἀφιερωθῆ ἐκκλησιῶν σὲ νεομάρτυρες. Οι τουρκικὲς ἀρχὲς μπορεῖ νὰ παρέβλεπαν τὶς ὑπερβάσεις στὰ μέτρα καὶ τὰ σχέδια τῶν ἐκκλησιῶν, ὅμως σ' αὐτὸν τὸ θέμα θὰ ἀντιδροῦσαν, σύμφωνα μὲ τὴν δική τους θρησκευτικὴ συνείδηση. Ἰσως αὐτὸς ἤταν ἔνας ἀκόμη λόγος, ποὺ οἱ κόγχες ἤταν σχετικὰ μικρές καὶ ὁ χῶρος τοῦ Ιεροῦ Βήματος χωρὶς χωρίσματα, ἀντίθετα μὲ σὰ απαιτοῦσαν οἱ γνωστοὶ κανόνες τῆς ὁρθοδοξίας, ἔτσι ὥστε νὰ περνοῦν ἀπαρατήρητες χωρὶς νὰ προκαλοῦν τοὺς φανατισμένους μουσουλμάνους.

Ἡ λατρεία σύννων ἀγίων καὶ σὲ ἐκκλησίες μάλιστα μὲ ἔνιατο χῶρο Ιεροῦ Βήματος, ἀνάγεται στὴν βυζαντινὴ περίοδο ὅπως ἔχει διατυπωθῆ ἡδη ἀπὸ τὸ Δ. Πάλλα⁴⁹. Εἶναι γνωστὴ ἡ περίπτωση τῆς Νέας Ἐκκλησίας στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὶς πηγές, τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Λιβός⁵⁰, ἀπὸ τὶς νεώτερες ἔρευνες καθὼς καὶ τῆς Σκριπούς, ἡ ὅποια σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιγραφές εἶχε ἀφιερωθῆ στὴν Θεοτόκο, τὸν Ἀπόστολο Πέτρο καὶ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο⁵¹.

Τὸ θέμα τῶν τρισυπόστατων ἐκκλησιῶν χρειάζεται μεγαλύτερη Ιστορικὴ καὶ θεολογικὴ διαπραγμάτευση. Θὰ ἔπρεπε νὰ συσχετισθοῦν ἐπίσης μὲ τὶς διμάρτυρες καὶ τριμάρτυρες ἐκκλησίες τοῦ νότιου Ἑλλαδικοῦ χώρου⁵². Δυστυχῶς τὰ πολιτιστικὰ μνημεῖα τῆς ὁψιμῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας ἀποτελοῦν δευτερεύον μέλημα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Ἡ Ἐκκλησία ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴν διαφύλαξη τῆς αὐθεντικότητας τῶν στοιχείων καὶ κάθε τόσο προβάνει σὲ καταστρεπτικοὺς ἔξωρασμοὺς ἢ συλλογές εἰκόνων ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες χωρὶς τὶς στοιχειώδεις προδιαγραφές καταγραφῆς. Πολύτιμα Ιστορικὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ φωτίσουν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους τὴν πολιτιστικὴ Ιστορία τοῦ τόπου ἔξαφανίζονται. Οι ἔρευνητες ἀπαξιοῦν νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὸ ἀντικείμενο. Ἡ εύθύνη βαρύνει δλούς μας.

Σημειώσεις

1. Βλ. Ἐκκλησίες I, εἰσαγωγὴ Χ. Μπούρα, σ. 8.

2. "Ο.π. σ. 159 καὶ 166, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία. Στὸ Ἰδιο πρόβλημα ἀναφέρονται καὶ ὅλοι συγγραφεῖς τοῦ τόπου δπως, ἡ Σ. Ἀγγελούδη, στὴν σ. 29, καὶ ἡ Κ. Θεοχαρίδου, στὴν σ. 60. Τὸ θέμα τῆς προελεύσεως τῆς ψευδοβασιλικῆς ἀπασχόλησε, πολλὰ χρόνια πρὶν, τοὺς βούλγαρους ἔρευνητές, οἱ κυριότερες ἀπόψεις τῶν Margarita Koeva, *Pametnici na Kulturata prez bâlgarskoto vrazzgane*, Sofia, 1977, σ. 47-49.

3. "Οπως ή έκκλησία τής Παναγίας στην Koprivštica. Βλ. Marg. Koeva, δ.π. σ. 120, εικ. 57.

4. "Ετοι δρίζεται άπό τους Ιερούς κανόνες τής όρθοδοξης χριστιανικής έκκλησίας. Βλ. K. Καλλινίκου, 'Ο χριστιανικός ναός και τά τελούμενα έν αυτῷ, 'Αθήναι, 1969, σ. 125, και Νικολάου τοῦ Βούλγαρι, 'Ιερὰ Κατήχησις, ἡτοι ἔξηγησις τῆς Θείας και ἵερᾶς Λειτουργίας, Ιωάννινα, 1818, σ. 57.

5. Δευτερεύουσες κόργες, δημοσιεύονται και στην άνατολική πλευρά του Ιεροῦ Βήματος. 'Ο χριστιανικός χαρακτήρας αὐτῶν τῶν κογχῶν ἀναγνωρίζεται εὔκολα ἀπό το σχῆμα και τὶς μικρές διαστάσεις. Μπορεῖ ἀκόμη κάποια μικρὴ κόγχη νὰ λειτουργεῖ ὡς ἑστία, δημοσιεύεται στὴ μικρὴ κόγχη, ἀριστερὰ τῆς κεντρικῆς, τῆς έκκλησίας τοῦ 'Αγ. 'Αθανασίου στὴν Εράτυρα, η δημοσιεύεται σ' αὐτὸ τὸν τόμο ἀπό τὴν Αἴμ. Στεφανίδου.

6. Οι πρώτες σκέψεις γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ πολύκογχου Ιεροῦ Βήματος ἔγιναν τὴν ἄνοιξη τοῦ 1980, ὅταν μοῦ ἀνατέθηκε ἀπὸ τὴν ΥΑΣΒΕ ἡ μελέτη τῶν φάσεων τῆς Νέας Παναγίας Θεσσαλονίκης. Τὰ πορίσματα ἑκείνης τῆς ἀναλύσεως ὑπάρχουν ἐνσωματωμένα στὴν γενικὴ μελέτη ἀποκαταστάσεως τοῦ μνημείου, ἀντίγραφα τῆς δημοσιεύεται στὴν Εδρα 'Ιστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Α.Π.Θ., στὴν 9η. 'Εφεροί Βυζαντίνων Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης και στὴν ΥΑΣΒΕ. Τὰ σχέδια τῶν φάσεων ἔγιναν σὲ συνεργασία μὲ τὴν Φ. Βαχτσεβάνου. Τὰ σχέδια τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης τοῦ μνημείου ἔγιναν ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες: Φ. Βαχτσεβάνου, Β. Κονιόρδο και Χ. Σιαμπαντάνη.

7. Σύμφωνα μὲ πληροφορίες τοῦ ἀρχαιότερου Ιερέα τῆς ἔκκλησίας Χριστοῦ Καραμανλή, στὴν γιορτὴ τοῦ Προφήτη Ἡλίᾳ γινόταν μεγάλο πανηγύρι. 'Η συνήθεια ἑκείνη ἀπόνισε ἀπὸ τότε ποὺ κτίσθηκε ἡ δύμωνυμη ἔκκλησία τῆς Πυλαίας. Προσπάθειες τοῦ Ιερέα γιὰ ἀναβίωση τοῦ ἔθιμου ἀπέτυχαν.

8. 'Η εἰκόνα τοῦ 'Αγίου Εὐθυμίου βρίσκεται στὸ τελευταῖο, νότιο διάκυρο, δίπλα στὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ.

9. Στὸ παράρτημα τῆς 'Ἐρμηνείας τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, δ. δοῖος ἔζησε αὐτὴ τὴν ἐποχή, ἀνάμεσα στὰ εἰκονογραφικὰ θέματα τῆς προθέσεως, ὡς πρώτος ἀπὸ τοὺς ἀγίους δρίζεται ὁ ἀρχιδιάκονος Στέφανος. 'Ασφαλῶς ἡ ἀναφορὰ στὴν πρόθεση γίνεται μὲ τὴν γενικὴ ἔννοια τοῦ χώρου και δχι τῆς κόγχης ίδιαίτερα. Βλ. 'Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, 'Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ἐν Πετρουπόλει, 1909, σ. 279.

10. Οι δύο εἰσόδοι ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς δύο πλευρικὲς τράπεζες πλαισιώνων μετὶ τὶς δεσποτικὲς εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ και τῆς Παναγίας, δημοσιεύονται καὶ ἡ κεντρική.

11. Γ. Στογιόγλου, «Ο ἐν Θεσσαλονίκῃ ναὸς τῆς Παναγούδας ἔξ ἀνεκδότων πηγῶν (1757 - 1905)», Ε.Ε.Θ.Σ. 19(1974), 347 - 426. Γὰ τὴν χρονολογίαν ἔγκαινισσεως (1818) βλ. σ. 391 - 392. Γὰ τὸ βορειὸν παρεκκλήσι, τοῦ 'Αγίου Παντελεήμονος, στὴν σ. 391. Στὸ νότιο κλίτος τιμούσαν οι Κερκυραῖοι κάτοικοι τῆς Θεσσαλονίκης τὸν 'Αγίο Σπυρίδωνα, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὸν κ. Στογιόγλου παλιότερα ἦταν ἀφιερωμένο στὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ.

12. 'Η ἔκκλησία δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχαιολόγο Μ. Βαμβούκου - Καμπούρη, «Ο 'Αγιος 'Αθανάσιος Θεσσαλονίκης» στὴν ἔκδοση: 'Έκκλησίες I, δ.π. σ. 33 - 46.

13. Θεοχάρης Προβατάκης, 'Ο ναὸς τῆς 'Υπαναντῆς τοῦ Χριστοῦ Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1975.

14. A. K. Orlando, «Ein spätbyzantinischer Hallenkirchen - Typus Nordgriechenlands», J.Ö.B. 21 (1972), 209 - 226, εικ. 1 - 7.

15. K. A. Μακρῆς, 'Η λαϊκὴ τέχνη τοῦ Πηλίου, 'Αθήναι, 1976, σ. 61. 'Η ἔκκλησία αὐτὴ ἔχει και ἔξωτερικά προσαρτημένα παρεκκλήσια μετὶ ξεχωριστὲς εἰσόδους.

Τρισυπόστατες τρίκλιτες ἔκκλησίες πρέπει νὰ ὑπῆρχαν και στὴ νότιο 'Ελλάδα πρὶν τὴν Ἐπανάσταση, δημοσιεύονται σ' αὐτὸ τὸν τόμο, τοῦ 'Αργύρου Πετρωνώτη. Σὲ τρισυπόστατη ἔκκλησία ἀναφέρεται και ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ 'Αγίου Γεωργίου Στεμνίτσης, βλ. Ν. Μουτσόπουλου, 'Η Ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἔκκλησιῶν και τῶν μοναστηριῶν τῆς Γορτυνίας, ἐν 'Αθήναις 1956, σ. 88. Ως τρισυπόστατη ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν K. Μακρῆ και ἡ ἔκκλησία τῆς Ἀποτομῆς τοῦ Προδρόμου στὸ χωρὶο Νιάου, κτισμένη ἀπὸ τὸν μαστρο-Δῆμο στὰ 1802, δ.π. σ. 61.

16. Ιάκωβος Γ. Κλεομβρότου, *Mytilena Sacra*, τ. B' (Ναοὶ - Κειμήλια), Θεσσαλονίκη, 1974, σ. 152, πίν. 14. 'Η ἔκκλησία χρονολογεῖται στὰ 1803 - 1804.

17. 'Ο.π. τ. Γ' (Ναοὶ - Κειμήλια πόλεως Μυτιλήνης) σ. 147 - 150, πίν. 19.

18. 'Ο.π. σ. 26 - 28, πίν. 1.

19. Γὰ τὶς ἔκκλησίες τῆς Λέσβου βλ. ἐπίσης 'Ι. Δ. Κοντῆ, Λεσβιακὸ πολύπτυχο ἀπὸ τὴν Ιστορία, τὴν τέχνη και τὴν λογοτε-

χνία, 'Αθῆναι, 1973. Στὴ σ. 191 ἀναφέρεται πολὺ γενικὰ σὲ κάποιες ἔκκλησίες ποὺ ἔχουν «τρεῖς ἀψίδες στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, μία κεντρικὴ γιὰ τὴν 'Αγία Τράπεζα, και ἄλλες δύο γιὰ παρεκκλήσια». 'Ομως ἡ ἔξωτερη διάπλαση τοῦ Ιεροῦ δὲν σχετίζεται ἀπαραίτητα μὲ τὸν τρισυπόστατο χαρακτήρα τῶν ἔκκλησιῶν. Στὰ Μεστὰ τῆς Χίου ἐπίσης ἡ ἔκκλησία τοῦ Μεγάλου Ταξιάρχη ἔχει δλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πολύκογχου Ιεροῦ. Βλ. X. Μπούρα, Χίος ('Οδηγοὶ τῆς 'Ελλάδος), 'Αθῆναι, 1974, σ. 52 (κάποιω).

20. Σ. 'Αγγελούδη, «Ο 'Αγιος 'Αθανάσιος Κάστρου Θάσου» στὴν ἔκδοση: 'Έκκλησίες I, δ.π. σ. 26, εικ. 8, και σ. 29, εικ. 14 και 15.

21. Δ.Κ. Σαμσάρη, 'Η κοινότης τοῦ 'Αγίου Πνεύματος Σερρῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη, 1971, 79 - 86, πίν. 4, εικ. 1

22. Marg. Koeva, δ.π. 1) σ. 52, εικ. 30, και μητροπολιτικὴ ἔκκλησία στὸ Samokov (1790 - 1805), 2) σ. 120, εικ. 65, τῆς Παναγίας στὴν Koprivštica (1817), 3) σ. 126, εικ. 65, τοῦ 'Αγίου Δημητρίου στὴν Φιλιππούπολη (1831), 4) σ. 200, εικ. 85, τοῦ 'Αγίου Δημητρίου στὴν Ρεστέρα (1831), 5) σ. 122, εικ. 59, τοῦ 'Αγίου Κωνσταντίνου και 'Ελένης στὴν Φιλιππούπολη (.), 6) σ. 131, εικ. 69, τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὴν Elena (1837), 7) σ. 132, εικ. 70, τῆς Παναγίας στὸ Pazardzik (1837), 8) σ. 206, εικ. 90, τοῦ 'Αγίου Γεωργίου στὴν Στενήμαχο (1848) 9) σ. 97, εικ. 42, τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος στὸ Svišton και 10) σ. 205, εικ. 88, τῆς 'Αγίας Μαρίνας στὴν Φιλιππούπολη (1853).

23. 'Ο.π. σ. 123, και 143, σημ. 18.

24. 'Ο.π. σ. 52.

25. 'Η πληροφορία δίνεται στὴν ἔχχαρκτη σὲ μάρμαρο ἐπιγραφή, η ὁποὶ βρίσκεται ἐντοιχισμένη πάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο τῆς νότιας εἰσόδου: ΟΙΚΟΔΟΜΗΘΕΙ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΘΕΟΜΗΤΟΡΟΣ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΚΑΙ ΤΕΤΕΛΕΙΩΤΕ ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ (ΔΙΕΙΚΑΔΙ ΤΡΙΤΗ/ΕΓΚΙΝΙΑΣΤΑΙ ΔΕ ΙΜΕΡΑ ΤΕΤΑΡΤΗ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ ΑΨΚΖ, 1727, IOYNIOΥ 16

Σύμφωνα μὲ τὸν περιηγητή Jean Baptiste Souciet (1733-38) ὁ ναὸς τῆς Παναγίας εἶχε καὶ πρὶν σαράντα χρόνια. Βλ. K. Σιμόπουλος, Ξένοι ταξιδιώτες στὴν 'Ελλάδα, 1700 - 1800, τ. Β', 'Αθήνα, 1973, σ. 175.

26. Πλήρη σχέδια τῆς ἔκκλησίας αὐτῆς ὑπάρχουν στὸ ἀρχεῖο μνημείων 'Ελλάδος τοῦ Σπουδαστηρίου τῆς 'Ιστορίας τῆς 'Αρχιτεκτονικῆς τοῦ Α.Π.Θ., τὰ δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες M. Καντιδάκη και M. Παπαϊωάννου. 'Ο ἀρχικὸς πυρήνας τῆς ἔκκλησίας παρουσιάζει πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὴν πρώτη φάση τῆς Νέας Παναγίας Θεσσαλονίκης. Τὸ παρεκκλήσι τῆς Ζωδόχου Πηγῆς προσαρτήθηκε μεταγενέστερα στὴν ΝΑ γνωνία. 'Η μετασευὴ τῆς πρόθεσης τοῦ παρεκκλήσιου τοῦ βόρειου κλίτους σὲ βοηθητικὴ εἰσόδο τοῦ Ιεροῦ, οἱ χῶροι τῶν γραφείων στὴν ΒΔ γνωνία και οἱ νότιες κατασκευές μαζὶ μὲ τὸ καμπαναριό, εἶναι ἐπεμβάσεις ἐντελεῖς πρόσφατες, δημοσιεύονται τὰ ύλικὰ κατασκευῆς και ἡ μορφολογία τους.

27. Μὲ τὴν μητροπολιτικὴ ἔκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἀσχολήθηκε η Θ. Μαντοπούλου. 'Η σχετικὴ μελέτη πρόκειται νὰ δημοσιευθῇ στὸν νέο τόμο τοῦ περιοδικοῦ Μακεδονικά, τ. 20 (1980) μὲ τίτλο: 'Ο παραθαλάσσιος ναὸς τοῦ 'Αγίου Δημητρίου στὴ Θεσσαλονίκη.

28. Δανήλη Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντῖνας, Γεωγραφία Νεωτερικὴ περὶ τῆς 'Ελλάδος (ἐπιμ. Aik. Κουμαριανοῦ), 'Αθῆναι, 1970, σ. 132 - 133. 'Η παρουσία χριστιανῶν προξένων στὶς τουρκοκρατούμενές πόλεις ἀπότελεσθε θετικὸ στοιχεῖο στὴν πρώθηση ἔκκλησιστικῶν ζητημάτων τῶν ὑπόδουλων χριστιανῶν. 'Η αὐλὴ τῆς Ρωσίας μὲ τὴν συνθήκη τοῦ Κιούστου Καΐναρτζή εἶχε ἀπαιτήσει, κατ' ἔξαρτεση ἀπὸ τὶς ἄλλες δυνάμεις, ἐκτὸς τῆς ἔκκλησίας ποὺ κτίσθηκε εἰδικά στὸ 'Υπουργεῖο, νὰ κτισθῇ ἐλληνορωματικὴ ἔκκλησία στὸ πρόστειο τοῦ Γαλατᾶ, στὸ δρόμο Bey - Oglou, (βλ. τὰ θράσα 7 και 14 τῆς συνθήκης: Gabriel Noradounghian, *Recueil d' Actes Internationaux de l' Empire Ottoman, I (1300 - 1789)*, Paris 1900, σ. 316 - 334. Στὴν 'Υδρα ἔχουμε ἐπίσης τὴν ἔξαιρετη περίπτωση πολύορφου καμπαναριού, τὸ ὅποιο κτίσθηκε ἀπὸ τὸν 'Αναστάσιο Λαζάρου Κοκκίνη, πρόξενο (κόνσολο) τῆς Ρωσίας στὰ 1805, σύμφωνα μὲ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή (βλ. M. Φινέ, «Η ἔκκλησία τῆς 'Υδρας» στὴν έκδ. 'Έκκλησίες I σ. 236, σημ. 19 και σ. 235, εικ. 20).

Οι πρόξενοι ἀσκοῦσαν ἐλέγχο στὴν ἔφαρμογή τῶν διεθνῶν συνθηκῶν. 'Η δυνατότητα τῶν ἔνων ὑπηκόων νὰ κτίζουν καινούργιες ἔκκλησίες και ιδιαίτερα πολύορφα καμπαναριά ἐρέθιζε ιδιαίτερα τοὺς ὑπόδουλους χριστιανούς, οἱ δημοσιοὶ μὲ τὴν σειρὰ τους ξεκινοῦσαν σὲ νέους ἀγώνες γιὰ περισσότερες παραχωρήσεις. Πενήντα χρόνια μετὰ κέρδισαν τὸ δικαίωμα τῆς ἀνεγέρσεως πολυόρφωφων καμπαναριῶν στὶς τουρκοκρατούμενες περιοχές, σὲ γενικὴ καμπαναριῶν (βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα τῶν καμπαναριῶν βλ. στοῦ Γ. Στογιόγλου, δ.π. σ. 359).

29. Δημητρίου Νικολαΐδου, *'Οθωμανικοὶ Κώδικες*, ἐν Κωνσταντινούπολει, 1869, σ. 33, σημ. 1.
30. Γιὰ τὸν τρισιυδόστατο χαρακτήρα τῆς μεταβυζαντινῆς μητροπολιτικῆς ἑκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης βλ. Μ. Χατζηϊάννου, *Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης*, ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1880, σ. 96 - 97.
31. Νικολάου τοῦ Βούλγαρι, δ.π. σ. 57 - 58.
32. Ἀπ. Ε. Βακαλόπουλου, *Ἴστορία τῆς Μακεδονίας 1354 - 1833*, σ. 540. Σύμφωνα μὲ τὴν συνθήκη αὐτῆς ἡ Ρωσικὴ αὐτοκρατορία ἔθεσε ὡς ὄρο (ἀρέθρο 17, ἔδ. 2) νὰ μὴν ἀπαγορεύεται ἀπὸ τὴν μεριά τῆς Τουρκίας ἡ ἐπισκευὴ ἢ τὸ ξανακτίσιμο ἑκκλησιῶν (Βλ. Gabriel Noradoungian, δ.π. σ. 316 - 334).
33. Δημητρίου Νικολαΐδη, *'Οθωμανικοὶ Κώδικες*, ἐν Κωνσταντινούπολει, 1869, σ. 21-39.
34. Ὁ.π. σ. 13 - 17
35. Ὁ.π. σ. 33. Τὸ σχετικὸ κείμενο ἔχει ὡς ἔξῆς: «Εἰς τὰς πόλεις, κωμόπολεις καὶ τὰ χωρία, ἐν οἷς ὁ πληθυσμὸς ἀνήκει καθ' ὀλοκληρίαν εἰς Ἑν Θρησκευμα, οὐδὲν κώλυμα θέλει παρεμβληθῆ εἰς τὴν ἐπισκευὴν ἢ ἀνοικοδόμησιν, κατὰ τὸ ἀρχικὸν σχέδιον, τῶν οἰκοδομῶν τῶν καθιερωμένων εἰς τὴν λατρείαν, ... Ὄταν ἐπέλθῃ ἀνάγκη νὰ ἀναγερθῶσι νέα τοιαῦτα οἰκοδομήματα, τὸ σχέδιον καὶ τὸ σχῆμα, ἐγκριθέντα ὑπὸ τοῦ πατριάρχου ἢ τῶν ἀρχηγῶν τῆς κοινότητος, θέλουσιν ὑποβάλλεσθαι ἀπαξ μόνον εἰς τὴν Πύλην, ἢτις θέλει δέχεσθαι τὰ παρουσιασθέντα σχέδια καὶ διατάσσει τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῶν, σύμφωνα μὲ τὸ Αὐτοκρατορικὸν διάταγμα, διπερ θέλει πρὸς τοῦτο ἐκδίσθαι ...»
36. Κ. Ἐ. Τσούρη, «Στὸ Ἀκρινὸ Κάτω Νευροκοπίου, Ἡ ἑκκλησία τῆς Συνάξεως τῶν Ταξιαρχῶν», *Δραμινά Χρονικά* (Δράμα 1980), 193-198. Οἱ ἐπιγραφές μὲ τὶς χρονολογίες 1848 καὶ 1849 βρίσκονται ἐντοιχισμένες στὸ βόρειο, τοῦχο τῆς ἑκκλησίας.
37. Στὴν ἑκκλησία τοῦ Ἅγ. Ἀθανασίου ὅπως καὶ στὴν Λαγωδιάνη τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ κόγχη τῆς προθέσεως τοῦ βόρειου κλίτους μετασκευάσθηκε σὲ βοηθητικὴ εἰσόδῳ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Τὰ προβλήματα τῶν φάσεων αὐτῶν τῶν μνημείων δὲν ἔχουν μελετηθῆ. Στὴν περίπτωση τοῦ Ἅγ. Ἀθανασίου μὲ ἀσφάλεια μπορεῖ νὰ εἰπωθῇ πὼς τὰ πλευρικὰ στενὰ σκέλη τοῦ γυναικινήτη ἀνήκουν στὴν μεταγενέστερη φάση.
38. Πρβλ. τὴν δημοσιευμένη κάτοψη τῆς Σ. Ἀγγελούδη, δ.π. σ. 26, εἰκ. 8
39. Νικολάου τοῦ Βούλγαρι, δ.π. 56 - 57. Χρειάζεται νὰ ἐρευνηθῇ ἡ περίπτωση τῆς ὑπάρξεως παρεκκλησιοῦ μόνον στὸ νότιο τμῆμα τοῦ I. Βήματος, μὲ μεστοίχο ἢ χωρὶς χώρισμα.
40. Σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς συμβολῆς τῶν δύο αὐτῶν πατριαρχῶν στὴν ἔξαπλωση τοῦ τύπου τῆς ξυλόστεγης βασιλικῆς βλ. στοῦ X. Μπούρα «Ο ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τῆς βασιλικῆς κατὰ τὴν Τουρκοκρατία καὶ ὁ Πατριάρχης Καλλίνικος» στὴν ἐκδοση: *Ἐκκλησίες I, δ.π., σ. 159 - 168*. Πρόθεση τῶν δύο αὐτῶν πατριαρχῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ σχέδια ποὺ μᾶς δημοσιεύονται, ἡταν νὰ ἐπαναφέρουν τὴν ἑκκλησιαστικὴ τάξη στὸν κατὰ παράδοση, ἀρχιτεκτονικὸ τύπο τῆς βασιλικῆς.
41. Ἰακώβου Κλεομβρότου, δ.π. τ. Β', σ. 13 - 20, πίν. 1.
42. X. Μπούρα, δ.π. σ. 164, εἰκ. 6 καὶ 60.
43. K. A. Μακρῆ, δ.π. σ. 61
44. A. K. Orlando, δ.π. σ. 213, εἰκ. 3
45. M. Ἰ. Γεδέων, *Χρονικά τοῦ πατριαρχικοῦ οἴκου καὶ τοῦ ναοῦ*, ἐν Κωνσταντινούπολει, 1884, σ. 93.
46. Ὁ.π. σ. 92, καὶ Σεργίου Μακράιου, *Ὑπομνήματα ἑκκλησιαστικῆς Ιστορίας (1750 - 1800)*, στοῦ K.N. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. 3. Βενετία, 1872, σ. 395 - 396.
47. Γιὰ τὸν νεομάρτυρα Μιχαὴλ βλ. Δημ. Σφιανοῦ, «Ἡ ἀρχικὴ ἀκολουθία καὶ ὁ ἀρχικὸς ἀνέκδοτος βίος τοῦ νεομάρτυρος Μιχαὴλ τοῦ Ἀγράφων», *E.E.B.Σ.* 44 (1979 - 1980), 231 - 281. Ἀπὸ καὶ ἡ λατρεία τοῦ νεομάρτυρα αὐτοῦ ἔπαψε νὰ γίνεται στὸ ἀντιστοιχὸ κλίτος. Στὸ εἰκόνοστά τους ἔγιναν διάφορες ἀνακατατάξεις εἰκόνων. «Ἡ λατρεία τοῦ Μιχαὴλ ἐκποτίσθηκε στὸ πεζοδρόμιο, γιὰ «...κοινωνικοὺς καὶ οἰκονόμικοὺς λόγους», ἐνώ ἡ δεσποτικὴ του εἰκόνα κρέμεται σὲ μὰ μεριὰ τοῦ βρόειου τοίχου. Στὸ νότιο κλίτος τιμάται ὁ ὅγιος Θεωνᾶς.
48. Γ. Βελένης, «Ἡ ἑκκλησία τοῦ νεομάρτυρα Θεόδωρου στὸν Ξηροπόταμο τῆς Δράμας», στὴν ἐκδ. *Ἐκκλησίες I, δ.π. σ. 11 - 21*, εἰδικότερα στὴν σ. 18.
49. Δημ. Ἰ. Πάλλα, «Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς ὡς μετάπλαση τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σὲ μεσαιωνικὴ βυζαντινή», *E.E.S.M.* 6 (1976-77), 14.
50. Γιὰ τὶς περιπτώσεις αὐτὲς βλ. A. H. S. Megaw, «The Skripou Screen» *D.O.P.* 61 (1966), 4, σημ. 13. «Ἄλλα παραδείγματα δύνονται στοῦ D. I. Pallas, «Eine anikonische linneare Wanddekoration auf der Insel Ikaria», *J.Ö.B.* 23 (1974), 275 - 287.
51. Μ.Γ. Σωτηρίου, «Ο ναὸς τῆς Σκριποῦς Βοιωτίας», *AE* 1931, 148 καὶ A.H.S. Megaw, δ.π. σ. 3 - 4. Τὸ κάθε τμῆμα τοῦ τρισιπότατου Ἱεροῦ τῆς Σκριποῦς ἔχει δικῆ του πρόθεση στὰ ἀριστερά. Τὰ τρία τμήματα δύμας χωρίζονται μεταξὺ τους, ὥστε ἡ συνέπεια στὶς ἀπαίτησεις τῶν κανόνων τῆς ὄρθοδοξίας νὰ εἶναι μεγαλύτερη.
52. Βιβλιογραφία γιὰ τὶς διμάρτυρες καὶ τριμάρτυρες ἑκκλησίες βλ. στοῦ Γ. Δημητροκάλλη, *Οἱ δίκογχοι χριστιανοὶ ναοί*, Ἀθῆναι, 1976, σ. 149, σημ. 1, καὶ σελ. 477 - 478 γιὰ ναοὺς ἀφιερωμένους σὲ δύο ἀγίους.
- * Η μελέτη αὐτὴ ἀνακοινώθηκε στὶς 29 - 4 - 1981 στὸ συμπόσιο τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Εταιρείας ποὺ εἶχε τὸν γενικὸ τίτλο *«Νεώτερα εύρηματα - Νεώτερες ἀπόψεις»*.

Georgios Velenis

The bema with many niches in the triple – Churches of the Turkish period

In many of the churches dating from the 18th and 19th centuries there is a series of niches inscribed within the thickness of the wall on the east side of the bema, which is a single space. These niches are relatively small in comparison with the large central apse, are semi-circular in plan and are covered by semi-domes. There are usually more than four but never more than six. Furthermore, there are other niches in the north and south walls of the bema, which are either rectangular or semi-circular in plan. There is thus an excessive number of niches, which give this type of church its special character.

Scholars are silent on the question of the function of these niches, mainly out of ignorance or indifference. To some the view expressed here may perhaps be familiar and self-evident. Nonetheless it would be useful if researchers would always refer to the small niches associated with the bema – not merely counting or describing them, but attempting to give an explanation of their function.

The bema with a single space and a number of associated niches is found in large, three-aisled basilicas, known as «triple» basilicas, dating from the

Tourkokratia. In these, one saint is honoured for each aisle, the church taking its name from the saint to whom the central aisle is dedicated. The north and south aisles act as side-chapels and despite the unified nature of the bema, each of them has an apse, an altar and a *prothesis*. They may also have other features associated with the bema – secondary niches, equipment etc.

The problem of incorporating the necessary niches in the east side of the bema, three to the left of the central apse and two to the right, in some churches determined their architectural form, the position of the iconostasis and the character of the painted decoration. The tradition goes back to the middle Byzantine, and mainly to the Paleologan period.

The «triple» churches are usually parish churches or cathedrals. Their form was very convenient, for it made it possible for a number of services to take place inside them on the same day. The type clearly established itself as a result of the developed Christian sensitivity of the period and a desire to honour more than one saint.